

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-7>
УДК 373.3/5

Наталія Дічек

Світоглядно-філософські засади педагогічних поглядів К.Д. Ушинського

Статтю присвячено вшануванню пам'яті видатного українського педагога-філософа, фундатора і розробника теоретичних засад вітчизняної педагогіки та психології виховання Костянтина Дмитровича Ушинського (1823-1871). Мета статті у цілому полягає в актуалізації інтелектуальних досягнень нашого геніального співвітчизника. Мету деталізовано у таких завданнях – ствердження українськості як першооснови особистості і творчості К. Ушинського, окреслення рис його світоглядно-менталітету (пріоритет поцінування душі людини, кордоцентричність в осягненні буття; висока особиста емоційність, але підвладна волі; любов до рідного начала, або антеїзм), що сукупно й живило педагогічну антропологію мислителя; обґрунтування своєї ідентичності твору К. Ушинського «Людина як предмет виховання Спроба педагогічної антропології» (1868-1869); спроба тлумачної характеристики світоглядних і філософських сенсів побудови К. Ушинським психолого-педагогічних основ освітнього процесу (культуrowідповідність, природовідповідність, діяльність як виховний базис), що залишається не лише історичним надбанням української гуманітарної думки, а й варіантом антропологічно загостреного світоглядного орієнтиру для сучасних освітян. Визначено, що в документальному обґрунтуванні приналежності К. Ушинського до українства питомим став внесок сучасного педагога-краєзнавця Віктора Терлецького. Показано, що здійснені К. Ушинським покликання до думок численних європейських учених, письменників, історичних осіб, полеміка і діалоги з ними на сторінках книжки забезпечили перехід до творення тексту як стереофонічного перетину з іншими текстами, що характеризуємо як свою ідентичну інтертекстуальність аналізованого наукового твору.

Ключові слова: Костянтин Ушинський, український архетип, світогляд, І. Кант, А. Бейн (Бен), Г. Сковорода, людина, освіта, педагогічна антропологія, інтертекстуальність, гіпертекстуальність.

До 200-річчя від дня народження
Костянтина Ушинського (1823–1871)

Вступ

В історії народів та держав є імена, що не підвладні плину часу, бо уособлюють злет людської думки до вершин пізнання, а тому стають надбанням не лише свого історичного часу, а й рушійною та надихаючою силою в діяльності нащадків. До таких належать ім'я Костянтина Дмитровича Ушинського (1823-1871¹) – українського мислителя, педагога, вченого, просвітника.

Так, саме українського педагога і одного з перших вітчизняних філософів освіти, чому власне й на часі актуалізація уваги до його педагогічних настанов як до здобутків видатного українця, і як до досвіду визнаного виховника, чії ідеї не втратили значущості, і як до національного ювіляра, чие ім'я необхідно пошанувати й увічнити. Його спадщину і публікації про нього вважаємо частиною гуманітарної презентації України.

Нагадаємо, ще зовсім недавно, років 25-30 тому, К.Ушинського означували виключно як «видатного російського педагога», оскільки зважали лише на те, що він писав педагогічні твори російською мовою і працював в обставинах імперського часу. Однак, завдяки копітким пошукам українських дослідників в архівних документах, у приватному листуванні, спогадах знайдено багато неспростовних доказів того, що і діди, і прадіди вченого були українцями, вони мешкали на українських землях, володіли українською мовою, цінували її співучість і багатство [Щербань 1997; Терлецький 1998; Терлецький 2001; Терлецький 2002; Терлецький 2010; Терлецький 2011; Терлецький 2013; Олійник 1998; Погрібний 1999; Шендеровський 2001; Лагута 2023].

Понад це, в листі від 9 вересні 1868 р. до педагога Л. Модзалевського² К. Ушинський особисто писав: «Я – українець ...» [Шендеровський 2001]. Слід також додати, що й у своїх записах, розкиданих сторінками що-

¹ Автор статті свідомий того, що й донині є різні версії щодо точних дат народження і місця народження К. Ушинського, тому не акцентує на цих варіантах увагу. Докладніше про це див. у Ідеї К. Ушинського в контексті сучасної педагогічної науки та освіти: 1991–2009 рр. (до 185-річчя від дня народження) (2010): у вступній статті професора Л. Березівської до біобібліографічного покажчика [Доркуну та ін 2010].

² Пояснимо, що оскільки не всі архівно-документальні дані, епістолярій тощо К.Ушинського перекладені українською мовою, використаємо свої авторські переклади російськомовних текстів рідною мовою. Йдеться про некролог, написаний педагогом Ю. Рехневським (1871), листи К.Ушинського до М. Семевського (1862) і Л. Модзалевського (1862). Вони вміщені у: К.Д. Ушинский. (1952). Собр. соч. Т. 11. Материалы биографические и библиографические. (рос. мов.).

денників, мемуарів, епістолярію і сам педагог, і його сучасники та друзі неодноразово вказували на його українськість, «пристрасну любов до батьківщини¹» [Рехневський 1893: 404], тобто визнавали виразну приналежність його творчості – і літературної, і власне педагогічної – до традицій української культури. Свою любов до рідної землі він зберіг до самої смерті (там само). У листі від 4.09.1868 р. К. Ушинський писав до Л. Модзалевського, що хоче наступного року переїхати до себе на батьківщину – до Києва [Ушинський 1952d: 192], однак долею йому судилося в Києві лише місце поховання.

Уважаємо, що доказом належності К. Ушинського до українського архетипу слугує і своєрідність його світогляду та ментальності, віддзеркалені в рукописній спадщині, у виголошених педагогічних ідеях, зокрема у відстоюванні принципу народності в освіті. Характерним для його особистості було яскраво емоційно забарвлене ставлення до людей і природи, акцентування значущості людини та її душевного світу загалом (підвалини антропологічності його ідей), і почуттєвої сфери життя дитини зокрема. Про притаманну українцям емоційність, «кордоцентричність» і естетизм писали в різний час В. Липинський [Липинський 1926], М. Хвильовий [Хвильовий 1983], Д. Донцов [Донцов 2005], Є. Онацький, О. Кульчицький, М. Шлемкевич [Шлемкевич 1956], описуючи її позитивну і негативну роль у творення української нації. Але, перефразовуючи вислів В. Липинського, про К. Ушинського треба казати, що його емоційність була керована «віжками волі і розуму».

Проведений джерельний пошук дає підстави стверджувати, що чільне місце в установленні історичної справедливості і поверненні імені педагога до пантеону славетних українських мислеників посідає український краєзнавець-освітянин, дослідник Сіверщини Віктор Терлецький. У своїх книгах і статтях, основувшись на ґрунтовному вивченні церковних, громадянських, літературних, рукописних архівів, він чи не найаргументованіше довів належність К.Д. Ушинського до українства і думками, і душею [Терлецький 1998а; Терлецький 1998b; Терлецький 2001; Терлецький 2002; Терлецький 2005а; Терлецький 2005b; Терлецький 2010а; Терлецький 2010b; Терлецький 2010с; Терлецький 2011; Терлецький 2013], що забезпечує неспростовні аргументи вмотивованості розгляду освітньо-філософських ідей великого педагога як частини освітньо-філософської думки України ХІХ ст. і спонукає до подальших досліджень його творчості і діяльності.

¹ Йдеться про хутір Богданка, поблизу міста Новгород-Сіверська (Чернігівська губернія, нині – Сумська область України), де в батьківському домі на березі Десни пройшли дитячі і юнацькі роки К. Д. Ушинського. Цю місцину він «гаряче любив і завжди із захватом згадував; ...лише там він був цілком здоровим і міг вільно займатися улюбленою справою» [Рехневський 1871: 404; 408] (переклад мій – Н. Д.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На нашу думку, немає сенсу зупинятися на зазначенні прізвищ авторів, чиї численні дослідження побачили світ за останні приблизно 150 років і присвячувалися окресленню значущості ідей чи аналізу окремих аспектів спадщини К. Ушинського, за форматом – ґрунтовні чи стислі, за видом – наукові, публіцистичні або художньо-літературні. Це окрема тема історіографічного дослідження. А ми назвемо як кумулятивні джерела лише найґрунтовніші українські бібліографічні покажчики¹, присвячені 185-річчю від дня народження К.Ушинського, де всебічно відображено дослідницько-інтерпретаційні студії різного масштабу [Доркену та ін 2010], а також архівні матеріали державного архіву Чернігівської області [Тітова 2010]. На початку 2023 р., як додаток до першого згаданого видання, оприлюднено електронну версію його продовження з бібліографічним описом праць за 2018-2023 рр. [Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського 2023].

Виснуємо також, що попри численну кількість монографічних збірників, статей, газетних публікацій, дисертаційних робіт з ушинськознавства в Україні захищено не так і багато, всього 6, остання – 2015 р. С. Марчук, і одна – зі спеціальності «Філософія» – 2003 р. В.Довбнею.

Найбільш дотичними до теми нашої студії є статті і дисертація В. Довбні [Довбня 2003; Довбня 2004; Довбня 2007], де проаналізовано філософські ідеї педагога про освіту і філософію освіти в Європі ХІХ ст. (Довбня 2007: 232); а також статті: Т.Туркот, О.Коновала (2017), де розкрито роль К. Ушинського як фундатора вітчизняної філософії освіти [Туркот, & Коновал 2017: 243]; А.Волинець [Волинець 2019] з окресленням деяких освітньо-філософських положень творів педагога; Л.Іваненко [Іваненко 2020], де розглянуто таку характерну рису філософських ідей педагога як позитивізм. Втім вивчення теоретичних підвалин творчості видатного педагога, його світорозуміння потребує оновлення і розширення досліджень з ушинськознавства, а головне – їх актуалізації.

Мету статті, яка у цілому полягає в актуалізації інтелектуальних досягнень нашого геніального співвітчизника Костянтина Ушинського, деталізовано у таких завданнях – ствердження його українськості як першооснови особистості і творчості К. Ушинського; обґрунтування гіпертекстуальності його твору «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології»; спроба тлумачної характеристики світоглядних і філософських сенсів побудови К. Ушинським педагогічної теорії, яка залишається не лише історичним надбанням української гумані-

¹ Лише для повноти викладу згадаємо, що у 1946, 1953, 1985 рр. вийшли друком в тогочасному СРСР 3 бібліографічних покажчики.

тарної думки, а й варіантом антропологічно загостреного світоглядного орієнтиру для сучасних освітян.

Виклад основного матеріалу

Міркуючи над тим, як в умовах середини XIX ст. одна, не дуже фізично здорова людина, якою від природи був К.Ушинський, спромоглася не лише глибоко осягнути, а й критично проаналізувати масштабні здобутки філософської, психологічної, природознавчої, педагогічної думки Європи, і відрефлексувавши ці надбання, на їх основі створити фундаментальний науковий твір «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології¹» (1868-1869; далі для скорочення – Твір²), доходимо висновку про природно притаманну Костянтину Дмитровичу силу духу і волі. Адже навіть титанічна праця з аналітичного опису філософських, педагогічних, психологічних ідей, здобутків європейських біологів, натуралістів, соціологів, викладених у грубих томах щонайменше трьома європейськими мовами³, вже була би досить значущим досягненням і мала б величезну користь для формування у вітчизняних освітян нового, інтегрованого погляду на дитину/людину і способи її виховання і навчання.

Для аргументації висловленого розглянемо лише одну, маловідому нині, але популярну у XIX ст. книгу, на фізіологічні і психологічні положення якої часто покликається у своєму Творі К.Ушинський, дискутуючи з її автором. Це праця «Відчуття та інтелект» (1855) «шотландського філософа Александра Бена (Bain⁴, Alexander (1818-1903), який просунув розвиток психології своїми дослідженнями розумових процесів і прагнув поліпшити освіту в Шотландії» [Britannica 2023b]. Вона та її другий

1 Власне про антропологію як науковий напрям, як сферу ідейних пошуків К. Ушинського див.: [Дельєж 2008; Березівська 2013; Довбня 2007].

2 Далі пояснимо, що розрізняємо поняття «Твір» і «Текст» (відповідно до теорії Р. Барта [Барт 1990]).

3 До прикладу наведемо дещо зі спогадів про К. Ушинського. Про велику схильність юного Ушинського до вивчення мов згадував його приятель гімназійних років у Новгород-Сіверську М. Чалий (згодом – біограф Т. Шевченка): «В останніх двох класах у нас якось увійшло в моду займатися самостійно, окрім класних уроків, особливо новими іноземними мовами... Коли ми були в VI класі, К/остянтин/ Д/митрович/, спеціально займався німецькою мовою під керівництвом своєї мачухи-німкені (Н. В. Гербель – прим.Н.Д.) <...>. Він став приносити до класу німецьких авторів і на наше велике здивування відразу розпочав читати Шіллера без допомоги словника» [Терлецький 2005b].

⁴ Хоча й в книзі К. Ушинського, і в багатьох енциклопедіях вживається саме таке написання прізвища Bain, але «Словник англійських прізвищ» (1986) дає транскрипцію його написання як Бейн, а не Бен.

том «Емоції і воля» (1859) й нині не забуті в Британії і вважаються найбільш докладним викладом проблеми інтеграції даних фізіології з описовою психологією у дослідженнях сфери людського розуму [Tassedethe 2023]. На думку сучасного шотландського психолога Дж. Уейда з університету Данді значущість ідей А. Бена сконцентрована у тому, що він «помістив фізіологію у серцевину психології» і «об'єднав сенсорно-моторну фізіологію з традиційною асоціативною філософією» [Wade 2001: 771].

Так от обсяг згаданих книжок А. Бена становить 315 і 301 сторінку відповідно. Лише для загальної уяви про ці праці зазначимо таке. Наприклад, перша згадана книжка, складається з довгої передмови, де висвітлено множинну тогочасних визначень поняття «розум», будову і функції нервової системи, а далі йдуть 4 розділи з понад 167 параграфами (деякі з них поділяються ще на підпараграфи, тому полічити не просто) [Vain 1855], присвячені опису рухів (м'язова система), чуттєвої сфери, інстинктів, зв'язків або *асоціацій* (тобто зав'язків, які виникають закономірно) між цими системами. Тлумачення автора базовано на законі подібності, на гіпотезі про пов'язаність «фізіологічних і психологічних процесів», а тому вчений аргументує доцільність пояснювати феномени традиційної психології у термінах асоціацій [Vain 1855: vi] – складених, конструктивних, обструктивних; асоціацій за збіжністю, за контрастом, за суміжністю. І окремо пише про творчі асоціації або мистецькі асоціації [Vain 1855: 530-537], що нині розглядається як його проривне міркування. Розлогість і складність матеріалу навіть змусили А. Бена переробити книжки і викласти (1868) їх скорочену версію [Britannica 2023b].

Уявіть собі, яке не легке завдання становить аналіз таких наукових текстів, враховуючи обсяг, а також складність термінології, не усталеної на той час.

А загалом покликань на праці інших авторів у Творі К. Ушинського (врахуйте, скороченому редакторами) міститься понад 450 (не всі з них нам вдалося розшифрувати).

Сучасному широкому загалу більше знайома складність німецькомовних текстів філософського генія І. Канта, але й про його «Антропологію з прагматичної точки зору» (1798), в якій відрефлексовано і поєднано знання з різних тогочасних наукових галузей (емпірична психологія, психопатологія, фізіогноміка, фізична географія, історія), Костянтин Дмитрович висловив багато позитивних і критичних думок. Антропологічний вектор міркувань німецького філософа визначив своєрідну основу на майбутнє для практичної вибудови інтегративної науки про людину, про необхідність її всебічного пізнання як «найголовнішого предмету у світі» [Kant 2003]. А наш мислитель обґрунтував необхідність розроблення педагогіки, що на той час повсюдно в Європі «перебуває у цілковитому ранньому дитинстві» [Ушинський 1983d: 199], але

не як вузького «зібрання правил виховання», а як «складного мистецтва виховання, що базується на множині різноманітних складних наук» і водночас вимагає від вихователя «здібності і нахилу» [Ушинський 1983: 207]. Чи не вбачаєте збіжності? Ні, не тотжності, а саме єдності розуміння і тлумачення природи людини І. Кантом та К. Ушинським?

У своїх теоретичних побудовах Костянтин Дмитрович широко використав цю та інші праці, поділяючи гуманістичний підхід німецького мислителя до людини і разом з тим з іронією ставлячись до його «германської мрійливості». Дозволимо припустити, що думка І. Канта – «два людських витвори можна вважати найскладнішими, а саме: мистецтво керувати і мистецтво виховувати» [Kant 1803: 7] – справила свій вплив на Костянтина Дмитровича в його тлумаченні педагогіки мистецтвом [Ушинський 1983: 205-207], хоча з цього приводу у Творі автор розлого цитує не І.Канта, а авторитетного англійського філософа, психолога Дж. С. Мілля¹.

У лекціях з педагогіки, читаних І. Кантом наприкінці XVII ст. в Кенігсберзькому університеті на кафедрі філософії і педагогіки, він аргументував можливість і необхідність розгортання процесу виховання менш довершеними людьми людей більш довершених завдяки прирощенню досконалості і достоїнств [Kant 1803: 8]. А К. Ушинський писав, що «беручись до святої справи виховання дітей, ми повинні глибоко усвідомлювати, що наше власне виховання було аж ніяк не бездоганим, що результати його здебільшого сумні і мізерні <...> і нам треба добирати способи робити дітей наших кращими за нас» [Ушинський 1983: 201], але відразу вдосконалити життя людини неможливо, це відбувається поступово, крок за кроком і разом із вдосконаленням наук. А отже разом з ними «вдосконалюватиметься і виховна теорія, якщо тільки вона <...> завжди керуватиметься наукою і кожне своє правило виводитиме з того чи іншого факту, або зіставленням багатьох фактів, здобутих наукою» [Ушинський 1983: 203].

На наш погляд, оснований на вивченні щоденників педагога, мемуарів сучасника Л. Рехневського про Костянтина Дмитровича, вільне дискутування К.Ушинського (як він зважився оспарювати класиків?) з І. Кантом, Дж. С. Міллем та іншими видатними і впливовими вченими слід пов'язувати,

по-перше, із його ґрунтовною обізнаністю з історією філософії (і першоджерелами), курс якої він прослухав у відомого професора П. Редкіна. Власне і сам педагог у передмові до свого славетного твору зазначив, що приступив до його написання маючи «попередні заняття філософією

¹ Дж. С. Мілля (1806-1873), англійський філософ, психолог, економіст був товаришем і науковим колегою А. Бена.

і частково психологією, а потім педагогікою», що і дало йому підстави «взятися до роз'яснення (сучасникам-співвітчизникам – прим.) основних ідей, навколо яких неминуче обертаються всякі виховні міркування» [Ушинський 1983: 210];

по-друге, з особистою глибокою зацікавленістю («любов до філософських наук» за висловом Л. Рехневського) і схильністю педагога до філософії як сфери знань про людину і світ: «...Ушинський будь-якому явищу, що зацікавило його, намагався знайти філософську основу і у всіх своїх працях суворо слідував за філософськими началами» [Рехневський 1871: 408];

по-третє, з такими особливостями вдачі, як «повна незалежність характеру і звичка висловлювати кожному відверто свої переконання» Рехневський 1871: 409], властиві педагогу ще зі студентських літ гострота слова і влучність саркастичних характеристик, що сприяло появі ворогів в студентському і викладацькому оточенні молодого Ушинського.

Не згадуючи більше авторів-учених, з чийми ідеями знайомить читачів свого Твору К.Ушинський і з якими водночас полемізує, бо це може скласти не одну дисертацію, лише ствердно зазначимо: наш педагог і мислитель піднявся до вершин критичної рефлексії їхніх розмаїтих думок і наукових даних і на цій базі побудував оригінальну педагогічну теорію («із суми – нова сутність»), що не втратила практичного значення, і яку ми й досі не змогли зреалізувати у повні. Думаємо, це пов'язано з тим, що нехтуємо освоєнням філософського підґрунтя¹ освіти і все ще не достатньо залучаємо в практику навчання і виховання психологічні знання, накопичення яких теж не встигає за повсякчас змінюваними проблемами стрімкої сучасності (психологічні аспекти глобалізації і цифровізації освіти, загострення сумнівних гендерних і релігійних протистоянь, обставини тривалого воєнного стану і наслідки його впливу на дітей і молодь).

Переконані, що глибину педагогічних ідей К. Ушинського забезпечило саме здійснене ним розлоге філософське і психологічне обґрунтування питань освіти, що й підняло розуми ученого до рівня окреслення закономірностей розвитку педагогіки, навчання і виховання як соціокультурних процесів, які істотно впливають на розвиток суспільства і людини. У своїх творах Костянтина Дмитровича узасаднив гуманістичний антропоцентричний проект розгортання цих процесів, що у середині XIX ст. безперечно стало новаторським кроком у розвитку поглядів на людину в контексті її виховання і розвитку.

¹ З цього приводу не можемо не згадати про схожу ситуацію у тогочасній освіті, про яку з гіркотою писав К. Ушинський [Ушинський 1983: 202].

Тут варто згадати Л. А. Фюєрбаха, сучасника К. Ушинського, якого вважають засновником антропологічного буму у філософській німецькій думці [Кушаков 2012: 468], адже у праці «Сутність християнства» (1841) німецький філософ богохульно доводив, що ключ до розуміння релігії слід шукати в природі людини, в її потребах, інтересах, бажаннях, прагненнях і тому: «Таємниця та істинний смисл теології є *антропологія*». Він гадав, що релігія має трансформуватися у релігію любові людини до людини, чим досяг вершин гуманізму XIX ст. [Кушаков 2012: 470].

Якщо Л.А. Фюєрбах – фундатор антропологічного буму у класичній німецькій філософії, то К. Ушинський – фактично фундатор антропологічного *повороту* у вітчизняній педагогіці, розроблення антропологічної *теорії* виховання і навчання, основаної на провідних тогочасних європейських філософських і психологічних ідеях. Його праці, насамперед Твір, стали вершиною системного осмислення на підставі описаних на той час європейською гуманітарною і природничою думкою фактів щодо природи людини у взаємозв'язку біологічного, психічного та соціального аспектів її життя. А тому, висловлюючись у сучасних термінах можна казати, що К. Ушинський аргументовано обстоював мультидисциплінарний підхід до обґрунтувань засад педагогіки, чим набагато випередив свій час.

Крім того, ученому належить наукове визначення можливостей системного педагогічного впливу на розвиток сутнісних сил людини на засадах принципів природовідповідності та культуровідповідності, а також принципу органічної цілісності як підґрунтя антропологічного підходу до питань освіти. Однак, якщо теоретичне джерело природовідповідного виховання в європейській освітній традиції пов'язують найперше з ідеями Я.А. Коменського, а принцип культуровідповідності – з працями А. Дістервега, то порівняльно-педагогічний підхід до побудови теорії освіти у вітчизняній педагогіці слід пов'язувати саме з творами К. Ушинського.

Наголосимо, що, відчуваючи себе невід'ємною частиною європейського культурного і наукового простору, Костянтин Дмитрович став фундатором порівняльно-педагогічного підходу до розроблення освітніх проблем, дав зразки критичного опису й осмислення зарубіжного досвіду, виваженого ставлення до можливостей його використання. Власне, задумуючи свій капітальний Твір, К. Ушинський ставив за мету дати тогочасним учителям-співвітчизникам першу на той час книгу (!), де б системно було викладено початки психології у контексті виховання і навчання, аргументовані критичним аналізом праць численних європейських учених, про що сам автор зазначає у вступі до Твору¹.

¹ Згадує К. Ушинський і праці співвітчизників: фізіолога І. Сеченова, повчання Володимира Мономаха, ідеї М. Пирогова, але основні згадувані ним автори, на чий праці він робить покликання – це європейці (англійці, німці, французи, швейцарці).

Додамо й оцінне судження ХХ ст. про значення Твору, висловлене відомим українським психологом, академіком Г. Костюком: «Педагогічна антропологія» Ушинського була першою працею такого роду не тільки у вітчизняній, але й у світовій педагогічній літературі» [Костюк 1963: 4].

Твір розлого знайомив читачів з великою кількістю концепцій, ідей, фактів і результатів спостережень європейських учених у галузі психології і фізіології тварин і людей, природознавства, з філософськими поглядами відомих мислителів на природу і сутність життя людини; орієнтувала на осмислення проблеми дитини/людини, її розвитку, онтологічних засад людського існування, формування моральних, ціннісних та світоглядних орієнтацій особи.

Разом з тим її автор застерігав читачів від захоплення однією якоюсь теорією в такій справі як виховання, де будь-яка однобічність виявляється практичною помилкою [Ушинський 1983: 221], і, можливо, це прагнення упередити, так би мовити, педагогічний теоретичний монізм стало однією з причин розлогості книжки, яка є «стереофонією різних голосів, жодному з яких не надають переваги» [Барт 1990]. Убачаємо у цьому також тяжіння автора до плюралізації думок у наукових дискусіях, що відносимо до притаманних ще студенту-Ушинському вільнолюбних настроїв і національної генетичної пам'яті.

Для зрозуміння теперішніми читачами у всій повноті /глибини і об'ємності здійсненої К. Ушинським *титанічної* наукової рефлексії необхідно бути ґрунтовно обізнаним з філософськими течіями і творами, починаючи щонайменше від Аристотеля, Платона, Тацита і далі Р. Декарта, Б. Спінози, Ф. Бекона, Я.А. Коменського, Дж. Лока, Ж.-Ж. Русо і закінчуючи найближчими в часі сучасниками педагога – німецькими: філософами І. Кантом, Г.-В.-Ф. Гегелем, психологами і педагогами Ф.Е. Бенеке, В. Вундтом, Й.Ф. Гербартом, Ф.-А. Дістервегом, М.В. Дробішем, Й.П. Мюллером, Г.Т. Фехнером, К. Шмідтом, фізіологом Г.Л.Ф. Гельмгольцем, натуралістом А.Е. Бремом; англійськими: натуралістом Ч. Дарвіном, філософами/педагогами Дж. Локком, Дж. С. Міллем, психологами Т. Рідом, Г. Спенсером, Д. Стюартом, шотландцем А. Бенном, французькими педагогами Ж.-Ж. Руссо, мадам А. А. Некер-де-Соссюр¹, лікарями/фізіологами А. Грізодем, А. Шомелем, Ж.-Е. Д. Ескіролем; швейцарським педагогом Й.Г. Песталоцці; нідерландським фізіологом Я. Малешоттом. У своїх творах К. Ушинським дискутує з ними, веде науковий діалог, вибудовуючи своє

¹ Це ім'я зовсім маловідоме нашим сучасним освітянам, втім К. Ушинський надзвичайно високо ставив її твір з виховання «Прогресивна освіта, або нариси з навчання життя» (1828-1838, що витримав 4 видання, принаймні К.Ушинський цитує його за 4. вид.) і вважав за необхідне широке ознайомлення з ним учительського загалу. У сучасній енциклопедії Britannica книжку А.А. Некер-де-Соссюр характеризують як «визначний внесок у педагогічну літературу» [Britannica 2023a].

філософсько-педагогічне бачення природи людини у сенсі окреслення можливостей її виховання. Свою творчу лабораторію він описав так: брав з інших творів лише те, що йому видавалося «фактично вірним», «йшов за фактами», а там, де вони переставали промовляти – висував гіпотезу і, не боячись сперечатися з авторитетами, обґрунтовував свою точку зору, додаючи «самопостереження й аналіз, власну свідомість (*altimum argumentum*)» [Ушинський 1983: 211, 213].

Завважаючи глибину і обшир піднятих і розкритих К.Ушинським у Творі питань, що вимагає від читача занурення у світ вироблених за тривалий історичний час розмаїтих гуманітарних і природничих текстів, суб'єктивно убачаємо у тексті Твору провісника наукового тексту, сповненого інтертекстуальності [Ковалів 2007b: 431-432], характерної для деяких книжок сучасної постмодерної доби. Маємо на увазі, що постійне покликання до думок численних учених, письменників, історичних осіб дає змогу автору перейти до творення тексту як сенсоперетину інших текстів.

У Творі К. Ушинський задіяв пряме і непряме цитування, а також «посилання на джерело як вид інтертекстуального зв'язку, за якого у вторинному тексті вказується на певну формальну ознаку первинного тексту, тексту-джерела» [Халявко 2014: 231]. У такий спосіб звернення до джерел має творчий характер наукового пізнання, виражає активне ставлення до чужого тексту через його переосмислення та інтерпретацію [Галицька 2007: 24].

І сенс виникає завдяки «пов'язуванню різних семантичних векторів, спрямованих у безкрай культурного контексту» [Ковалів 2007b: 431-432], на основі поліфонічності ідей, або «стереофонічності» (за Р. Бартом), що означаємо не як паралельний рух ідей учених, а як включеність однієї ідеї в іншу, їх зустрічі і боротьбу. Тому, називаючи книжку К. Ушинського «Твір» прагнули ще й у такий спосіб зазначити усвідомлення того, що цей витвір автора, попри наші суб'єктивні прагнення актуалізувати його інтертекстуальність, залишається у межах «Твору» і не переходить у «Текст» [Барт 1990], хоча думка Костянтина Дмитровича рухається крізь інші сенси, але не призводить «до вибуху, розщеплення сенсів», а залишається у межах стереофонії текстів.

«Перенесення» поняття інтертекстуальності на Твір К. Ушинського дає змогу визначити його з сучасних позицій не як площинний, а як такий, що «має свій обсяг, перетворюється на безмежно мінливий у системі міжтекстових відношень» [Ковалів 2007b: 431-432], що вмотивовує зіставлення попередніх, паралельних, і навіть майбутніх текстів задля віднаходження в них точок подібностей та відмінностей, а в кінцевому рахунку зрозуміння зовнішнього семіотичного оточення конкретного тексту.

До того ж з усвідомлення інтертекстуальності Твору впливає можливість ще глибше осягнути чи не ключове глибинне переконання

К.Ушинського у значущості *Слова* (наш курсив – *Н. Д.*), в якому «відобразилася психічна природа людини», і те, наскільки «*Слово* мало і має вплив а розвиток душі» [Ушинський 1983: 205]. Знову маємо привід актуалізувати міркування Костянтина Дмитровича як характерні національному архетипу, адже у духовному житті українців архетип «Слова» символізує початок вільної думки і вільної людини [Кримський 1996b: 115], асоціюється із мовною свідомістю нації, є духовною зброєю.

Читання Твору навіть породжує думку про його віддалену спорідненість із тим, що сьогодні називають гіпертекстом. Звичайно, свідомі того, що останній – продукт комп'ютерної ери, і власне Інтернет побудований за принципом гіпертексту. Але, якщо скористатися визначенням гіпертексту в його вузькому, літературознавчому тлумаченні як «тексту із фрагментами, що пов'язують його з іншими текстами» [Ковалів 2007a: 229], то явною є можливість прикласти таке тлумачення до Твору. Адже книжка К. Ушинського сповнена безлічі різноманітних посилань, уточнень, побіжних роздумів, історичних, літературних і поетичних відступів, що за Умберто Еко чинять «інтертекстуальний діалог» [Еко 1996].

Водночас, на відміну від істинного гіпертексту, читаючи Твір не губишся у вирі інформації, а лише усвідомлюєш, як мало знаєш і хочеться заповнити прогалини, що і стає одним з мотивів звернення до інших текстів. На відміну від справжнього гіпертексту, попри свою насиченість книжка К. Ушинського не втрачає багатовимірної цілісності, а як науковий текст – ієрархічно впорядкованої послідовності.

Загалом розглядуваний Твір К. Ушинського – не легке читання, глибина міркувань, сила-силенна алюзій і покликань на різних греко-римських, середньовічних, новочасних і сучасних самому автору природодослідників і мислителів, педагогів, суспільних діячів і психологів із фізіологами, письменників і письменниць змушує звертатися до енциклопедій, а той до першоджерел, аби ясніше зрозуміти їхні ідеї і здобутки та відновити розуміння взаємозв'язків і конотацій. Але це і є складний процес сенсотворення.

Слід наголосити, що всі окреслені аспекти освітньо-філософського розуміння Костянтином Ушинським природи людини, її розвитку, законів суспільного життя і розвитку науки співіснували і перепліталися в його способі мислення з глибокими християнськими переконаннями, а «релігійні переконання поєднувалися з переконанням, що свобода є найвищим благом» [Рехневський 1871: 408].

Пов'язуючи психологію з етико-моральними засадами релігійного світорозуміння, Костянтин Дмитрович узгоджував поняття свободи особи, точніше її *вільної діяльності*, з ідеєю щастя [Ушинський 1952b: 378-381]. У його тлумаченні щастя не є ані суцільним духовним насолодженням, як в більшості теологічних систем вірування, ані мудрістю,

ані поміркованістю, ані зібранням насолод всякого роду, як у філософії, а постає як «улюблена вільна діяльність» [Ушинський 1952с: 388]. Саме тлумачення щастя як вільної діяльності він називав «однією з найглибших і найвпливовіших ідей християнської психології» (там само). К.Ушинський вважав, що Господь накреслив закон вільної праці як незаперечної умови здобуття щастя [Ушинський 1952с: 395]. Тому педагог із захопленням цитував Канта, який, «не маючи перед собою опрацювання психологічних фактів, які уможливають підтвердження правоти німецького філософа, теоретично дійшов висновку: «Зрозумійте неминучий психологічний закон праці в житті і, якщо не хочете страждати від їх порушення, то майте серйозну мету в житті, якої ви могли б досягти вільною працею; якщо ж ви вдало виберете працю і вкладете в неї всю свою душу, то щастя само вас відшукає» [Ушинський 1952в: 380].

Загостримо увагу на перегуку ідей мислителів, на їх легко вловній збіжності, але не подібності у прикладному контексті; на щирій радості Костянтина Дмитровича від того, що «упертий мислитель» спромігся на такі задушевні слова, суголосні особистим міркуванням педагога.

Згадаємо також, що І. Кант у своїй «Антропології» (1798), «відмовившись розглядати тваринні виміри людини, зосередившись на індивідуальному людському бутті» [Wilson 2006: 44], що йшло у розріз з тогочасним усталеним розумінням людини, визначав її живою істотою, наділеною розумом, мораллю, істотою, яка саморозвивається і володіє свободою волі, а отже спроможна на вільні вчинки у межах чинності основного закону – категоричного імперативу, що є примусом для волі, але підтримується і релігією.

Якщо І. Кант обґрунтовував підходи до створення емпіричної концепції людської дії, що у систематичній формі у подальшому у своїх працях розвивали у різних контекстах Г. В. Ф. Гегель, Й. Г. Фіхте, К. Маркс, то К. Ушинський прагнув довести герbartіанський закон фізіології щодо імперативу діяльності в житті людини як психічний закон [Ушинський 1983: 74-75], обстоював психічне значення «прогресивності прагнення діяльності» [Ушинський 1952в: 175] і на цій підставі – утверджував те, що в наш час називають діяльнісний підхід у вихованні людини.

Крім того, І. Кант проголосив людину «єдиним створінням, яке підлягає вихованню». Саме виховання філософ розкладав на три поступових етапи, що узгоджуються з певними віковими особливостями розвитку дитини-людини: «догляд (піклування, утримання), дисциплінування (становлення поведінки, витримки) і освіта разом з формуванням морального осердя» [Kant 1803: 7]¹.

¹ Отже, І. Кант виділяв 3 вікові періоди формування людини, які вимагають різних освітньо-виховних акцентів – немовлячий, дошкільний, шкільний вік.

На противагу тваринам, вважав він, людина повинна сама формувати свій розум і виробляти поведінку. Отже, становлення персонального морального характеру передбачає не лише дисциплінувальні методи впливу, а й поступове формування у людини духовної потреби у подоланні своїх вад, які є проявами недосконалості людської природи. Це нескінченний шлях самовдосконалення і прагнення недосяжного морального ідеалу. Сучасний філософ В. Козловський справедливо висновує, що за Кантом становлення персонального морального характеру передбачає не лише дисциплінарні методи впливу, а й «поступове формування у людини духовної потреби у подоланні своїх пороків і вад, які є проявом недосконалості людської природи, закладеного в її осерді «радикального зла» [Козловський 2016: 152].

Прагнучи осноувати свої міркування про освіту на науковому знанні, і «виводити з накопичених фактів системи», а не будувати «теорію і підводити під неї факти» [Ушинський 1983: 213-214], К.Ушинський підійшов до проблеми визначення змісту «діяльності, якої прагне людська душа», бо цим вона приносить особі щастя. І поширенням таких думок Костянтин Дмитрович мурував підвалини діяльнісного підходу у вітчизняній освіті і в світоглядних пошуках особою щастя.

Слід наголосити, що в К. Ушинського *душа* людини за своєю суттю є ество, яке прагне жити (на противагу організму, чие ество прагне бути). Учений ототожнює життя з діяльністю, тобто діяльність = життя і навпаки [Ушинський 1952b: 378]. Абсолютизація діяльності знаходить педагогічний вияв у піднесенні вченим на рівень цінностей значущість праці і таких її різновидів, як, гра, самодіяльність за умови їх вільного вибору.

Нагадаємо, що у часто згадуваних К.Ушинським у своєму Творі німецьких філософів Г. В. Ф. Гегеля і Й. Г. Фіхте діяльність розглядається як єдність теорії і практики, і можливо обізнаність з їхніми міркуваннями справила вплив на його обґрунтування важливості «вічної праці»: «На підставі уважних психологічних аналізів ми вивели, що праця вільна, улюблена, задушевна є єдине доступне людині щастя <...> життя є процес діяльності прогресивної вільної, такої, що впливає із самої душі <...> у цьому психологія блискуче підтвердила глибокі євангельські слова, що <...> витрачаючи життя для діла, ми знаходимо саме життя» [Ушинський 1952b: 380].

Звернемо увагу, що в окресленні психічних (або душевних) явищ та поділі їх на 3 складники і І.Кант і К.Ушинський виокремлюють такі три сфери душевного життя людини: свідомість, почуття, воля. Проте це не є свідченням того, що педагог у своєму Творі наслідував підхід філософа. Про це сам Костянтин Дмитрович пише так: «Поділ психічних явищ на три області дуже старий, і даремно декотрі приписують його Канту,

який лише ясніше за інших сформулював цей поділ <...> Основи такого поділу психічних явищ зустрічаємо у Спінози і Декарта, в Аристотеля і Платона, а головне зустрічаємо в загальнолюдській психології, що відображена в **мові** народів (виділення – Н.Д.; черговий аргумент щодо ставлення педагога до Слова): скрізь мова розділила *розум, серце і волю* (*курсив* – Ушинського)» [Ушинський 1983: 221].

Детально розглядаючи *три* сфери душевного життя, через які «душа людини прагне до життя, тобто до діяльності», К. Ушинський означає їх так: першу слід визначити як *розумове* або *теоретичне* життя, друга – життя почуттів, або *життя серця*, третя – життя дії, або *життя практичне* (там само; усі курсиви – К.Ушинського).

І хоча, на жаль, третій том Твору, де власне й мали би бути висвітлені особливості людської душі, залишився лише у задумах К. Д. Ушинського, з вищезазначеного вочевидь постає також суголосність його філософських розмірковувань про щастя з думками Г. Сковороди. Нагадаємо, що людина, за розмислами Григорія Савича, має двоїсту природу – тіло («зовнішня людина») і дух («внутрішня людина» або «істинна людина»). Філософ доводив існування суперечливого зв'язку чуттєвого і раціонального в людині (легко вловити збіжність підходів до тлумачення людини обома українськими мислителями), яка народжується «без премудрості, але для неї». Чуттєве сприймання допомагає їй пізнати різні явища життя і природи, а мислення розкриває їх приховану суть, знаходить у «видимому невидиме». Дві згадані іпостасі людини співвідносяться між собою як мертва та живе, минуле та вічне, матеріальне та духовне: «Бренный кумир ограничен, заключаем теснотою. Духовный же человек есть свобод[ен]. В высоту, в глубину, в широту летает безпредельно» [Сковорода 1973b: 410], або ж «...працелюбство, виконання «должности, до якої промисел божий поставив (тобто праці за природним покликанням або «сродної» праці – прим. Н.Д.), <...> є справжній шлях до щастя» [Сковорода 1973a: 449–450].

А в К. Ушинського знаходимо: «... накреслив Господь закон вільної праці і в природі, і в самій людині: в її тілі, серці, розумі...Творець зробив працю необхідною умовою фізичного, морального й розумового розвитку і саме щастя й достоїнство людини поставив у неминучу залежність від особистої праці» [Ушинський 1952с: 395]. Як висновує український філософ І. Бойченко, Г.Сковороді належить докладне розроблення ідеї про те, що індивід повинен знайти себе, той момент у взаємодії його як мікркосму з макрокосмом історії і природи. А тому людина має пройти через самоподолання і пошук «сродного труда» [Бойченко 2000: 449-450].

Додамо, що міркування Г. Сковороди й К. Ушинського свідчать також про розуміння ними світу як книги, «тексту Бога», а отже тлумачення

реальності не тільки в її природному статусі, а й як знаків Божої мудрості, земного втілення найвищих смислів.

Нам невідомі факти про те, чи був К. Ушинський обізнаний з творами Г. Сковороди і його філософськими ідеями, тому дозволимо собі узагальнення про явний перегуку думок, перетин думок мислителів у тих ідейних конструктах, що іманентно притаманні світогляду українців: працелюбство і пошану до праці, поцінування свободи і душі, і тіла; ставлення до людини як до особливого світу, що зберігає в бутті центральне місце, символізоване людським серцем як органом єднання з Богом, Вічністю. Як вважає відомий сучасний український філософ С. Кримський, образ серця має архетипне значення як символ «внутрішньої людини», знак глибин душевого життя та основи моральності. Цей архетип був притаманний українській культурі, починаючи від книжності України-Русі» [Кримський 1996b: 114-115; Кримський 2006a]. До цієї думки дотично розмірковує й інший український філософ В. Горський [Горський 2001].

І все ж, для повноти відображення розуміння К.Ушинським свободи, наведемо ще й таку його думку про політичну свободу, що засвідчують і об'єктивно-критичне ставлення до явищ дійсності, і його прозорливість: «Тут, у Швейцарії, я переконаюсь з кожним днем все більше, що політична свобода не є вінцем щастя людського. Ну, ось вони і вільні. Що ж із цього? Подзвонить лише гаманцем, і ви маєте перед собою найбезвідмовніших рабів; це найбільш нескінченне рабство, а вся їхня свобода – якийсь парад, яким вони і захоплюватися вже перестали». Це уривок з листа (серпень 1862 р., Інтерлакен, Швейцарія) до редактора М. Семевського [Ушинський 1852a: 159].

І на останок, у продовження окреслення українського архетипу особистості К. Ушинського, зазначимо, що в його філософсько-педагогічних міркуваннях вочевидь окреслені елементи екзистенційної діалектики, спрямованої на *внутрішнє* буття (екзистенцію), в якому концентрується особистість. Тому діалектика переживань, їх структура так розлого представлені вченим у I-II частинах Твору. Сюди ж відносимо і емоційно-інтуїтивну увагу вченого до акцентуації приналежності людини до певного народу, з чого й випливає, на нашу думку, його переконаність у виключному значенні для розвитку дитини початкового рідномовного навчання, культурно розвиненої атмосфери родинного виховання як першого виховного середовища.

Увиразнює педагог і наявність у дитини певних біологічних, психологічних тощо властивостей, що сукупно визначають її своєрідність і мають вивчатися і братися до уваги вихователем.

Емоційно напружені антиномії були властиві особі самого К.Д. Ушинського. Достатньо перечитати листування і щоденники К.Д. Ушинсько-

го, які віддзеркалюють його екзистенційні шукання, переживання, внутрішню боротьбу з власною недосконалістю. Вони, як рушії збурення внутрішнього світу, спонукають особу до виходу за межі повсякденності, до свого вивільнення, до свободи. Складні, часом суперечливі, народжені співіснуванням в особі К.Д. Ушинського антиномічних емоцій, міркування збурювали в ньому постійне прагнення до вдосконалення і лише посилювали вольовий складник його натури, що рухало думку вперед, до проривних ідей.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Педагогічна спадщина К.Д. Ушинського – наше національне надбання, що не втрачає актуальності, бо є невичерпним джерелом ідей, які на кожному наступному часовому етапі осягнення відкриваються для нащадків новими смислами, новими гранями. В його творах узаasadнено гуманістичний антропоцентричний проєкт розгортання освітніх процесів, що було новаторським кроком у розвитку поглядів на людину.

Упевнені, що Твір К. Ушинського у першу чергу – продукт його антропоцентрованої світоглядної позиції, властивої українському народному світогляду, а вже по тому – захоплення філософськими прогресивними людиноцентрованими ідеями його часу. До того ж український архетипічний антропоцентризм в його особистості вочевидь підсилений архетипом кордоцентричності як єднання з Творцем.

Видатному педагогу належить наукове визначення можливостей цілеспрямованого педагогічного впливу на розвиток усіх сутнісних сил людини на засадах принципів природовідповідності та культуровідповідності, на яких базувався яскраво обґрунтовані ним принцип народності освіти, значущість рідної мови у формуванні дитини, а також діяльнісного підходу до виховання і навчання. Ідеї К. Ушинського про важливість духовного життя людини, яке охоплює етичний, моральний, естетичний складники, слід характеризувати як культурно-антропологічний засади його педагогічної теорії.

Осмилення творів, епістолярію, щоденникових записів Костянтина Дмитровича дає підстави висувати таке: для його способу мислення характерна зосередженість на аспектах свободи у розгляді людської природи, віра в спроможність людини змінювати життя на краще, зокрема засобами освіти, а всебічне обґрунтування необхідності змін і розвитку освіти мислитель розглядав як запоруку руху вперед. Разом з тим він критично зауважував, що, допоки не буде середовища, де вільно, на підставі науки (наукових знань – *Н. Д.*) формуються педагогічні переконання, «тісно пов'язані з філософськими переконаннями, сус-

пільне виховання¹ не матиме фундаменту, який створюється міцними переконаннями вихователів» [Ушинський 1983: 211]. До середовища, де формуються педагогічні переконання, вчений відносив філософську і педагогічну літературу та університетські кафедри філософії, психології, історії. Власне, сьогодні це середовище окреслюється тими ж складниками, хіба що більшість з них існує не лише у текстовому, а й у віртуальному форматі, навіть комунікативний складник.

Презентованою статтею воліли б роздмухати інтерес сучасних українських освітян до глибин думок і творів К.Ушинського, який у боротьбі із власними вадами, прагнув краще усвідомити суперечливі шляхи становлення моральної людини, здатної діяти, керуючись моральним імперативом, а не своїми егоїстичними бажаннями.

І на сам кінець, щодо перспектив подальших досліджень. Вартими особливої уваги у контексті сучасних реалій вважаємо осмислення й актуалізацію ідей педагога про волю як «первинний, неподільний акт душевних якостей людини» [Ушинський 1952b: 378], як рушій дії і особистісний спонукач слідування і виконання людиною морального імперативу.

У вимірі європейського педагогічного дискурсу ХІХ ст. філософсько-педагогічний підхід К.Д.Ушинського до узаasadнення теоретичної педагогіки можна визнати цілком новаторським. А тому варто зробити праці і надбання українського педагога відомими бодай у фахових колах європейських учених і дослідників.

Посилання:

- Барт, Р. (1990). *Від твору до тексту*. Пер. з фр. Ю. Гудзь. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, (4). <http://www.ji.lviv.ua/n4texts/bart.htm>
- Березівська, Л. Д. (2013). Антропоцентризм – провідна ідея творчості основоположника наукової вітчизняної педагогіки К. Д. Ушинського. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*, (110), 12-14.
- Блог: pbest. (2014). *Український національний архетип*. https://texty.org.ua/archive-blogs/54522/Ukrajinskyj_nacionalnyj_arkhetyp-54522/
- Бойченко, І. В. (2000). *Філософія історії: підручник*. Київ: Знання.
- Волинець, А. А. (2019). Філософські погляди К.Ушинського. *Педагогічні обрії*. (4/5), 51-53.
- Галицька, О. Б. (2007). Інтертекстуальний фрейм у науковому дискурсі. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки*, (3), 129-134.
- Горський, В.С. (2001). *Філософія в українській культурі (методологія та історія)*. Філософські нариси. Київ: Центр практичної філософії.

¹ Уважаємо доцільним пояснити, що поняття «суспільне виховання» К. Ушинський використовував звичайно не у сенсі, звичному для сьогодення, а як характеристику ставлення до освіти в державі, коли проблема виховання і освіти молоді розглядається не як приватна справа, а як важливий чинник суспільного прогресу, на підставі чого й скеровується існуючою в країні владою.

- Дельеж, Р.(2008). *Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії*. Пер. з фран. Є.Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського. (2023). *Бібліографія публікацій про життя та діяльність К.Д.Ушинського 2018-2023 рр.* <https://dnppb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliografichni-resursy/vydatni-pedahohy/ushynskyy-k-d/publikatsiyi-pro-zhyttya-ta-diyal%CA%B9nist%CA%B9/>
- Довбня, В. М. (2003). *Проблема людини у філософській антропології Костянтина Ушинського: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.05*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет.
- Довбня, В. (2004). Проблема соціокультурного існування людини у філософській антропології Костянтина Ушинського. *Сіверянський літопис*, (2-3), 75–80.
- Довбня, В. (2007). Костянтин Ушинський як фундатор філософсько-освітньої думки України. *Філософія освіти*, (6), 231-245.
- Донцов, Д. (2005). *Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини*. Київ: МАУП.
- Доркєну, А. М., Іванова, І. О., & Лога, Т. В. (укл.). (2010). Ідеї К. Д. Ушинського в контексті сучасної педагогічної науки та освіти: 1991–2009 рр. (до 185-річчя від дня народження): біобібліографічний покажчик / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. Одеса: [б. в.].
- Еко, У. (1996). *Поетика відкритого твору* / пер. з італ. У. Головацької. Зубрицька, М. (ред.). *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* (С. 406–420). Львів: Літопис.
- Іваненко, Л. (2020). Європейські цінності К.Д.Ушинського. *Філософія освіти і педагогіка*, (46), 21-25.
- Ковалів, Ю. І. (2007а). Гіпертекст. Ковалів, Ю. І. (авт.-укл.). *Літературознавча енциклопедія*. В 2-х т. Т.1. (с. 229). Київ: ВЦ «Академія».
- Ковалів, Ю. І. (2007б). Інтертекстуальність. Ковалів, Ю. І. (авт.-укл.). *Літературознавча енциклопедія*. В 2-х т. Т.1. (с. 431-432). Київ: ВЦ «Академія».
- Козловський, В. (2016). Витоки і принципи Кантової прагматичної антропології. *Філософія освіти*, 19(2), 140-154. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2016-19-2-140-154>
- Костюк, Г. С. (1963). Передові ідеї в психологічній спадщині К. Д. Ушинського. Костюк, Г. С. (ред.). *Психологічна спадщина К.Д. Ушинського*. Київ: Радянська школа, 3-25.
- Кримський, С. Б. (2006а). Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності*. Київ: Наукова думка. 273-301.
- Кримський, С. Б. (1996в). Національні архетипи. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ: Вид-во «Генеза», 114-116.
- Кушаков, Ю. В. (2012). Фюрбах Людвіг Андреас. *Історія філософії: словник* / За заг. ред. В.І.Ярошовця. 2-е вид. перероб. Київ: Знання України, 466-471.
- Лагута, А.М. (2023). Нові матеріали до біографії К.Д.Ушинського. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: до 200-річчя від дня народження Костянтина Ушинського (1823-1871): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*; 3 березня 2023 р., Київ, Інститут педагогіки НАПН України, с. 33-39. <https://undip.org.ua/library/istoriia-ta-filosofia-osvity-v-nezalezhnyi-ukraini-do-200-richchia-vid-dnia-narodzhennia-kostiantyna-ushynskoho-1823-1871-zb-materialiv-vseukrainskoi-naukovo-praktychnoi-konferentsii/>
- Липинський, В. (1926). *Листи до Братів-Хліборобів. Про ідею організації українського монархізму, писані 1919-1926*. Wien: Carl Herrmann. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>

- Міщенко, М. (2014). Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії*, 1130(51), 90-94.
- Погрібний, А. Г. (1999). *Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба*. Київ: Просвіта.
- Рехневский, Ю. С. (1871). Константин Дмитриевич Ушинский (некролог). Ушинский К. Д. *Собрание сочинений в 11 т. (1948-1952)*. Т. 11. Москва: Издательство АПН РСФСР. 402-429.
- Сковорода, Г. С. (1973а). Жизнь Григорія Сковороды. *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка. 439-476.
- Сковорода, Г. С. (1973б). Книжечка о чтении священнаго писания нареченная Жена Лотова. (1780). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка. 358-411
- Терлецький, В. (1998а). *Костянтин Ушинський і Сумщина*. Суми: Собор.
- Терлецький, В. (2002). «Моя ідея Кавказу»: К. Д. Ушинський і Грузія. *Хроніка 2000*, (47/48), 248-258.
- Терлецький, В. (2011). Рід Ушинських. *Пам'ять століть*, (1-2), 261-276.
- Терлецький, В. (2010а). Пошуки і знахідки на ниві ушинськознавства (3 нагоди 140-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського). *Сіверянський літопис*, (4-5), 179-192.
- Терлецький В. (2010б). *Сіверянське коло К. Д. Ушинського*. Суми, Мрія-1.
- Терлецький, В. (1998б). Сторінки життєпису Костянтина Ушинського *Сіверянський літопис*. (1), 32-45.
- Терлецький, В. (2005а). Ушинський – наш, і за походженням, і за духом! *Слово Провісти*, (40), 7.
- Терлецький, В. (2005б). «Я – громадянин тих сторіч, що прийдуть». *Вітчизна*. № 3-4. http://vitchyzna.ukrlife.org/3_4_05shiller.htm
- Терлецький, В. В. (2010с). «Адресуйте так: «В Чернігівську губ., Глухівський повіт». *Сіверщина в історії України*, 3, 221-225.
- Терлецький, В. В. (2001). *Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть*. Суми: Собор.
- Тітова, Т. І. (укл.). (2010). К. Д. Ушинський – основоположник вітчизняної педагогіки: біобібліографічний покажчик. Чернігів: [б. в.].
- Туркот, Т. І., & Коновал, О. А. (2017). К. Ушинський як фундатор філософії освіти. *Педагогіка вищої та середньої школи*, 1, 242-248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PVSSH_2017_1_29 (дата звернення 10.03.23).
- Ушинский, К. Д. (1952а). Письмо к М. И. Семевскому от 24 августа 1862. Ушинский, К. Д. *Собрание сочинений в 11 т. (1948-1952)*. Т. 11. Материалы биографические и библиографические. Москва: Издательство АПН РСФСР. 157-163.
- Ушинський, К. Д. (1952б). Людина як предмет виховання (Спроба педагогічної антропології. Частина 2. (1868). Ушинський, К. Д. *Твори*: в 6 т. Т. 5. (Київ: Радянська школа. 29-386.
- Ушинський К. Д. (1952с). Праця в її психічному і виховному значенні (1860). Ушинський, К. Д. *Твори*: в 6 т. Т. 5. Київ: Радянська школа. 387-395.
- Ушинський, К. Д. (1983). Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. Частина 1. (1869). Ушинський, К. Д. *Вибрані педагогічні твори*: в 2 т. Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки. Київ: Радянська школа. 201-384.
- Ушинский, К. Д. (1952d). Письмо к Л.Н.Модзалевскому от 24 августа 1862. Ушинский, К. Д. *Собрание сочинений в 11 т. (1948-1952)*. Т.11. Материалы биографические и библиографические. Москва: Издательство АПН РСФСР, с. 164-192.
- Холявко І. В. (2014). *Інтертекстуальні зв'язки в українському мовознавчому дискурсі*. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7061/Holyavko.pdf?sequence=1>

- Хвильовий, М. (1983). Психологічна Європа. Хвильовий, М. *Твори* в 5 т. Т. 4. (С. 167-174). Нью-Йорк: Слово, Смолоскип.
- Шендеровський, В. (2001). «Ні, Я Українець». Великий педагог світової слави Костянтин Ушинський. *Українське слово*, (25), 13.
- Шлемкевич, М. (ред.). (1956). *Українська душа*. Нью-Йорк – Торонто: Ключі.
- Щербань, П. (1997). Національна гордість українського народу: до 175-річчя від дня народж. К. Д. Ушинського. *Освіта*, (78/79), 10–11.
- Bain, A. (1855). *The Senses and the Intellect*. London: John W. Parker and Son, West Strand.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. (2023a). Albertine-Adrienne Necker de Saussure. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Albertine-Adrienne-Necker-de-Saussure>
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. (2023b). Alexander Bain. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Alexander-Bain-Scottish-philosopher>
- Eco, U. (1996). Poetics of an open work / trans. from Italian by U. Holovatska. In: Zubrytska, M. (ed.). *An anthology of world literary and critical thought of the 20th century*. (pp. 406–420). Lviv: Litopys.
- Kant, I. (2003). *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*: Hrsg. von R. Brandt. Felix Meiner Verlag.
- Kant, I. (1803). *Über Pädagogik*. Königsberg: D. Friedrich Theodor Rink.
- Tassedethe. (2023). Alexander Bain. In: *New World Encyclopaedia* https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Alexander_Bain
- Wade, N. J. (2001). The Bains of psychology. *Perception*, 30, 777-783.
- Wilson, H. L. (2006). *Kant's Pragmatic Anthropology: Its Origin, Meaning, and Critical Significance*. New York: SUNY.

References

- Bain, A. (1855). *The Senses and the Intellect*. London: John W. Parker and Son, West Strand.
- Barthes, R. (1990). From Work to Text. Trans. from French by Y. Hudz. *Independent cultural magazine "Yi"*, (4). [In Ukrainian]. <http://www.ji.lviv.ua/n4texts/bart.htm>
- Berezivska, L. D. (2013). Anthropocentric as the leading idea of K.D. Ushynsky's scientific work, the founder of scientific domestic pedagogy. [In Ukrainian]. *Bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University. Series: Pedagogical sciences*, (110), 12-14.
- Blog: pbest. (2014). *Ukrainian National Archetype*. [In Ukrainian]. https://texty.org.ua/archive-blogs/54522/Ukrajinskyj_nacionalnyj_arkhetyp-54522/
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. (2023a). Albertine-Adrienne Necker de Saussure. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Albertine-Adrienne-Necker-de-Saussure>
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. (2023b). Alexander Bain. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Alexander-Bain-Scottish-philosopher>
- Boichenko, I. V. (2000). Philosophy of History. Textbook. [In Ukrainian]. Kyiv: Znannia.
- Halytska, O. B. (2007). Intertextual frame in the scientific discourse. [In Ukrainian]. *Scientific Bulletin of the Volyn State University named after Lesya Ukrainka. Philological sciences*, (3), 129–134.
- Horskyi, V. S. (2001). *Philosophy in Ukrainian culture (methodology and history). Philosophical essays*. [In Ukrainian]. Kyiv: Center of practical philosophy.
- Deliège, R. (2008). *Essays on the history of anthropology. Schools. Authors. Theories*. Trans. from French by Y. Marichev. [In Ukrainian]. Kyiv. Publishing House «Kyiv-Mohyla academy».
- Dontsov, D. (2005). *Where to look for our historical traditions. The spirit of our antiquity*. [In Ukrainian]. Kyiv: MAUP.

- Dorkenu, A. M., Ivanova, I. O., & Loha, T. V. (comp.). (2010). *K. D. Ushynsky's Ideas in the context of contemporary Pedagogy and Education 1991-2009. (for the 185th birthday): bibliographic index*. [In Ukrainian]. NAPS of Ukraine, V. O. Sukhomlynskyi DNPB of Ukraine, K. D. Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University. Odesa: [Without a publisher].
- Dovbnia, V. M. (2003). *The Problem of Man in K. D. Ushynsky's anthropology: autoref. thesis of kand. of philos. sciences: 09.00.05*. [In Ukrainian]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovs'k national university.
- Dovbnia, V. (2004). The problem of social and cultural existence of a Person in K.D.Ushynsky's philosophical anthropology. [In Ukrainian]. *Severyan annals* (2-3), 75-80.
- Dovbnia, V. (2007). K. D. Ushynsky as a founder of Ukrainian philosophical and educational thought. [In Ukrainian]. *Philosophy of Education*, 1(6), 231-245.
- Ivanenko, L. (2020). K. D. Ushynsky's European values. [In Ukrainian]. *Filosofiiia osvity i pedahohika*, (46), 21-25.
- Kant, I. (2003). *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*: Hrsg. von R. Brandt. Felix Meiner Verlag.
- Kant, I. (1803). *Über Pädagogik*. Königsberg: D. Friedrich Theodor Rink.
- Kholiavko, I. V. (2014). Intertextual connections in Ukrainian linguistic discourse. [In Ukrainian]. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7061/Holyavko.pdf?sequence=1>
- Khvylovyi, M. (2005). Psychological Europe. [In Ukrainian]. Khvylovyi, M. *Works*: in 5 vols. Vol. 4. (pp. 167-174). New York: Slovo, Smoloskyp.
- Kovaliv, Y. I. (2007a). Hypertext. [In Ukrainian]. Kovaliv, Y. I. (author-comp.). *Literary encyclopedia*. In 2 vols. T.1. (p. 229). Kyiv: Publishing center "Akademiya".
- Kovaliv, Y. I. (2007b). Intertextuality. [In Ukrainian]. Kovaliv, Y. I. (author-comp.). *Literary encyclopedia*. In 2 vols. T.1. (p. 431-432). Kyiv: Publishing center "Akademiya".
- Kostiuk, H. S. (1963). The Progressive Ideas in K.D.Ushynsky's psychological Heritage. [In Ukrainian]. Kostiuk, H. S. (ed.). *Psykhoholichna spadshchyna K.D. Ushynskoho*. Kyiv: Radianska shkola, p. 3-25.
- Kozlovskiy, V. (2016). The Origins and Principles of Kant's Pragmatic Anthropology. [In Ukrainian]. *Philosophy of Education*, 19(2), 140-154. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2016-19-2-140-154>
- Krymskyi, S. B. (2006). Archetype of Ukrainian mentality. *Problems of the theory of mentality*. Kyiv: Naukova dumka, p. 273-301.
- Krymskyi, S. B. (1996). The National Archetypes. [In Ukrainian]. *Small encyclopedia of ethno-state studies*. Kyiv: Geneza, p. 114-116.
- Kushakov, Y. V. (2012). Feuerbach Ludwig. [In Ukrainian]. Yaroshovets, V. I. *History of Philosophy. Lexicon*. Kyiv: Znannia Ukrainy, p. 466-461.
- Lahuta, A.M. (2023). New materials for K. D. Ushynsky's biography. [In Ukrainian]. *History and philosophy of education in independent Ukraine: to the 200th anniversary of the birth of Konstantin Ushinsky (1823-1871): a collection of materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference; March 3, 2023*, Kyiv, Institute of Pedagogy, NAPS of Ukraine, 33-39. <https://undip.org.ua/library/istoriia-ta-filosofiiia-osvity-v-nezalezhniy-ukraini-do-200-richchia-vid-dnia-narodzhennia-kostiantyna-ushynskoho-1823-1871-zb-materialiv-vseukrainskoi-naukovo-praktychnoi-konferentsii/>
- Lypinskyi, V. (1926). Letters to the Brothers-Countrymen. About the idea of the organization of Ukrainian monarchism, written 1919-1926. [In Ukrainian]. Wien: Carl Herrmann. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>
- Mishchenko, M. (2014). Ukrainian National Archetypes: from the collective unconscious to the realizing national identity. [In Ukrainian]. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, series "Philosophy. Philosophical peripeteias"*, 1130(51), 90-94.

- Pohribnyi, A. H. (1999). *Talk about the Sore or If we learned it right*. [In Ukrainian]. Kyiv: Prosvita.
- Rekhnevskiy, Y. S. (1871). Konstantin Dmitrievich Ushynskiy. Obituary. [In Russian]. Ushynskiy, K. D. *Collection of works*: in 11 v. V. 11. Moscow, Publishing house of RAPS, p. 402-429.
- Shcherban, P. (1997). The national glory of Ukraine: to the 175th Anniversary of K. D. Ushynskiy. [In Ukrainian]. *Osvita*, (78/79), 10-11.
- Shenderovskiy, V. (2001). "No, I am Ukrainian". The great Educator of worldwide fame. [In Ukrainian]. *Ukrainske slovo*, (25), 13.
- Shlemkevych, M. (ed.). (1956). *Ukrainian Soul*. [In Ukrainian]. New York – Toronto: Kliuchi.
- Skovoroda, H. S. (1973a). The Life of Hrygoriy Skovoroda. [In Ukrainian]. Skovoroda, H. S. *Complete collection of works*: in 2 v. V. 2. (P. 439-476). Naukova dumka.
- Skovoroda, H. S. (1973b). A small book about reading the Holy Scriptures named by the wife of Lot. [In Ukrainian]. Skovoroda, H. S. *Complete collection of works*: in 2 v. V. 2. (P. 358-411). Naukova dumka.
- Tassedethe. (2023). Alexander Bain. In: *New World Encyclopaedia* https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Alexander_Bain
- Terletskiy, V. (1998a). *Kostiantyn Ushynskiy and the Sumy Province*. [In Ukrainian]. Sumy: Sobor.
- Terletskiy, V. (2005b). "I am a citizen of the centuries to come". [In Ukrainian]. *Vitchyzna*, (3-4). http://vitchyzna.ukrlife.org/3_4_05shiller.htm
- Terletskiy, V. (2002). "My idea of Caucasus": K. D. Ushynskiy and Georgia. [In Ukrainian]. *Khronika 2000*, (47/48), 248-258.
- Terletskiy, V. (1998b). Pages from K. D. Ushynskiy's life. [In Ukrainian]. *Severyan annals*, (1), 32-45.
- Terletskiy, V. (2010a). The searching and findings in the field of study K. D. Ushynskiy. [In Ukrainian]. *Severyan annals*, (4-5), 179-192.
- Terletskiy, V. (2005a). Ushynskiy is ours both in spirit and in origin. [In Ukrainian]. *Slovo Prosvity* (40), 7.
- Terletskiy V. (2010b). *Ushynskiy's circle of acquaintances in the Severyan region*. [In Ukrainian]. Sumy, Mriia-1.
- Terletskiy, V. (2011). Ushynskiy's Family. [In Ukrainian]. *Pamiat stolit*, (1-2), 261-276.
- Terletskiy, V.V. (2010c). "Address so manner: in Chernigov Region Glukhov District". [In Ukrainian]. *Severyan region in the history of Ukraine*, 3, 221-225
- Terletskiy, V. V. (2001). *Our beautiful ancestry: Ushynskiy through the prism of centuries*. [In Ukrainian]. Sumy: Sobor.
- Titova, T. I. (comp.). (2010). *K. D. Ushynskiy – the founder of the domestic pedagogy: biobibliographic index*. [In Ukrainian]. Chernihiv: [Without a publisher].
- Turkot, T. I., & Konoval, O. A. (2017). K. Ushynskiy as a founder of the Philosophy of Education. [In Ukrainian]. *Higher and Secondary School Pedagogy*, 1, 242-248.
- Ushynskiy, K. D. (1852a). Ushynskiy's letter for M. I. Semevskiy. 1862, August 24. [In Russian]. Ushynskiy, K. D. *Collected works*: in 11 volumes (1948-1952). V. 11. Biographical and bibliographic materials. (P. 157-163). Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the RSFSR.
- Ushynskiy, K. D. (1952b). A Man as a subject of education. (An attempt at pedagogical anthropology. Part 1. (1868). [In Ukrainian]. Ushynskiy, K. D. *Works*: in 6 v. V. 5. (P. 25-384). Kyiv: Radianska shkola.
- Ushynskiy, K. D. (1983c). A Man as a subject of education. (An attempt at pedagogical anthropology. Part 2. (1869). [In Ukrainian]. Ushynskiy, K. D. *Selected pedagogical works*: in 2 vols. Vol. 1. Theoretical problems of pedagogy. (P. 201-384). Kyiv: Radianska shkola.

- Ushynskiy, K. D. (1952d). Psychological and educative meaning of labour (1860). [In Ukrainian]. Ushynskiy, K. D. *Works*: in 6 v. V. 5. (P. 25-384). Kyiv: Radianska shkola.
- Ushynskiy, K. D. (1952e). Ushynsky's letter for L.V.Modzalevsky. 1862, August 24. [In Russian]. Ushynskiy, K. D. *Collected works*: in 11 volumes (1948-1952). V. 11. Biographical and bibliographic materials. (P. 157-163). Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the RSFSR.
- V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine. (2023). *Bibliography of publications about K.D.Ushynsky's life and activities. 2018-2023*. [In Ukrainian]. [### **Natalia Dichak. The worldview and philosophical foundations of K. D. Ushynskiy's pedagogical ideas**](https://dnpb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/ushynskyy-k-d/publikatsiyi-pro-zhyttya-ta-diyal%CA%B9nist%CA%B9/Volynets, A. A. (2019). Filozofski pohliady K.D.Ushynskoho [K.D.Ushynsky's philosophical views]. <i>Pedahohichni obrii</i>. №4/5. S. 51-53. [In Ukrainian].</p><p>Wade, N. J. (2001). The Bains of psychology. <i>Perception</i>, 30, 777-783.</p><p>Wilson, H. L. (2006). <i>Kant's Pragmatic Anthropology: Its Origin, Meaning, and Critical Significance</i>. New York: SUNY.</p></div><div data-bbox=)

The article is dedicated to the memory of Kostiantyn Dmytrovych Ushynskiy (1823-1871), an outstanding Ukrainian teacher-philosopher, founder and developer of the theoretical foundations of education based on the cooperation of pedagogy and psychology (the middle of the 19th century). In general, the purpose of the article is to update the scientific achievements of prominent compatriot. The article's goal is detailed in such tasks: the assertion of Ukrainianness as the source or origin of K. Ushynskiy's personality and creativity; the substantiation of the features of his life philosophy, mentality (the priority of the value of the human soul, heartcentred meaning of human being in the comprehension of life; high personal emotionality, but subject to will; love for the native foundations), which total combination nourished the thinker's ideas about pedagogical anthropology; substantiation of the peculiar intertextuality of the K. Ushynskiy's book "Man as an object of education. An attempt at pedagogical anthropology" (1868–1869); an attempt to characterize the worldview and philosophical meanings of K. Ushynskiy's construction of the psychological and pedagogical foundations of the educational process (cultural conformity, nature conformity, activity as the basis of education), which remains not only the historical heritage of Ukrainian humanitarian thought, but also a variant of an anthropologically sharpened worldview landmark for modern educators. It has been established that in the documentary substantiation of K. Ushynskiy's belonging to Ukrainian culture, the contribution of the modern local historian and teacher V. Terletskiy became the most important. It is shown that the appeals made by K. Ushynskiy to the thoughts, ideas, opinions of numerous European scientists, writers, historical figures, polemics and dialogues with them on the pages of the book ensured the transition to the creation of a text as a stereophonic intersection with other texts. The author of the article tries to substantiate this feature of the book as a kind of intertextuality of the analyzed scientific work.

Keywords: *Kostiantyn Ushynskiy, Ukrainian archetype, worldview, I. Kant, A. Bein, H. Skovoroda, Man, education, pedagogical anthropology, intertextuality, hypertextuality*

Дічек, Наталія, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України.

E-mail: n.p.dichek@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2185-3630>

Dichek, Natalia, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the History and Philosophy of Education Department of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

E-mail: n.p.dichek@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2185-3630>